

УЗБЕК ТИЛИДА ФЕЪЛЛАР ПОЛИСЕМИЯСИ

Бекметова Муниса

Бердак номидаги Коракалпогистон
миллий университети таянч докторанти
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14539173>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 10-Dekabr 2024 yil
Ma'qullandi: 16- Dekabr 2024 yil
Nashr qilindi: 21- Dekabr 2024 yil

KEY WORDS

тил, сузлар, феъллар,
полисемия, лексик.

ABSTRACT

Ушбу мақола узбек тилида полисемия салмоқли ўрин тутуши хақида фикр юритилган. Тил бойлиги фақат сўзлар, иборалар билангина эмас, сўзларнинг лексик маънолари билан ҳам ўлчанади. Демак, сўзларнинг кўп маънолилиги — полисемия тил бойлигида ўз ўрнига эга.

Тилгунослигимизда полисемияларни ёндош ҳодисалар билан қиёслаб ўрганиш ва унинг доирасини аниқлашда анчагина ишлар қилинди. Бу ҳақда ёзилган француз, немис, инглиз, чех, рус ва ўзбек тилшуносларнинг асарларини ҳам таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Гарчи бу илмий асарлар полисемия ва унга ёндош ҳодисаларга бағишланган махсус монография ёки муҳим мақолалар тарзида бўлмаса ҳам, таркибида полисемияларни ёндош ҳодисалардан фарқловчи нозик белгиларни ўз ичига ола олган қимматли фикрларга эга. Бироқ мазкур асарларда полисемиялар баъзи ёндош ҳодисалардангина фарқлаб берилган. Шунингдек, уларда полисемиянинг омонимиядан фарқи ва фраза таркибидаги сўз маънолари полисемантик сўз структураси учун алоқасиз эканлиги ёритиб берилган. Биз бу асарлар ҳақида қуйироқда, ўз ўрни билан, тўхталиб утаемиз.

Шунингдек, маълум полисемантик сўзнинг маъно структурасининг таркиб топтирувчи лексик маънолар миқдори билан ухшаш луғат мақоласида қайд этилган маъно-мазмун миқдорининг келиши ҳам шарт эмас. Чунки луғат мақоласида сўзнинг лексик маънолари қаторига бошқа маъноларни ҳам санаб, қўшни кестишни луғатчилик савияси инкор этмайди. Полисемияларга тилнинг кўпгина ҳодисалари қориштириб юборилади. Полисемия билан чалкашликни юзага келтирувчи ёндош ҳодисалар асосан хуйидагилардир: 1) конверсия, 2) омонимия, 3) фраза.

Лексик маъноларнинг тобелилик натижасидаги тараккиёти полисемантик сўз маънолари ўртасидаги алоқанинг узилишига сабаб бўлиши мумкин. Маълумки, лексик маъноларнинг тобелилик натижасидаги тараккиёти полисемантик сўзлар вужудга келиши учун сабаб бўлади.

Масалан, мушт сўзидаги маъно тараккиётига эътибор берайлик. Унинг биринчи маъносини «қўл учининг бармоқлари юмуқ ҳолати»дир. «Ушбу зарби»ни ифода этувчи лексик маъно эса тобелилик натижасида ҳосил бўлган кўчма маънодир. Асос ва кўчма маъно учун мисоллар келтирамиз.

Уйдирмоқ — уймоқ феълининг орттирма нисбати. Уймоқ феълининг «устма-уст айтмоқ» маъносидам метономия йули билан «ёлгон тўқимоқ» кўчма маъноси ҳосил бўлган. Мазкур маъно кўчма маъно учум асос маъно бўлиб келганида, шу маънога оид бўлган феъл юқорпда қайд этилган, орттирма нисбат формасида эди. Бироқ ундан ҳосил бўлган кўчма маъно эса. тил қонуниятига нисбатан, орттирма нисбатдан холидир. Уйдирмоқ феълининг семантик тараққиёти натижаси бўлган «ёлгон тўқимоқ» кўчма маъноси, шу феълнинг генетик маъносига нисбатан боғловчи маъносининг йўқлиги грамматик формага мос эмаслиги сабабли мустақил маънога айланиб кетган.

Тақилмоқ — тақмоқ феълининг мажҳул нисбати. Тақмоқ феълининг йўқолиб кетган «тегмоқ» маъносидан метафора йўли билан «уриниб ўтмоқ» кўчма маъноси ҳосил бўлган. Мазкур маъно кўчма маъно учун асос маъно бўлиб келганида, шу маънога оид бўлган феъл, юқорида қайд этилганидай, мажҳул нисбатида эди. Бироқ ундан ҳосил бўлган кўчма маъно эса мажҳул нисбати маъмосига эга эмас. Бунинг устига шу маънони келтириб чиқарган маъно қўлланиш доирасида чиқиб кетган. Тақилмоқ феълининг семантик тараққиёт натижаси бўлган «уриниб ўтмоқ» кўчма маъмоси, шу феълнинг семантик маъносига нисбатан боғловчи маъносининг йўқлиги на грамматик формага ҳам мос эмаслиги сабабли, мустақил маънога айланиб кетган.

Полисемия бир сўзнинг бирдан ортиқ лексик маънога эга бўлишидир. Демак, полисемия бир сўздаги лексик маънолар миқдори билап ўлчанар экан. Бу эса сўзининг кўчма маъно ҳосил қилиши билан ҳам юзага чиқади.

Хуллас, полисемантик сўзнинг структураси таркибига кирувчи лексик маънолар фақат шу сўзнинг ўзида ифода топади. Бутун бир бирикма учун умумий бўлган маъно шу бирикма компонентларидан бирининг полисемантик сўз бўлиб қолиши учун роль ўйнамайди.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Абдуллаева Л., Метафоралар, уларнинг таржима қилиниши ҳақида баъзи мулоҳазалар, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1995, 1-сон.
2. Абдуллаев Ф., Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир, «Тил ва адабиёт институти асарлари», Тўплам Тошкент, 1999.
3. Азизов О., Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1983. Алишер Навоий, Танланган асарлар, III том, Тошкент, 1998
4. Алнқулов Т., Синекдоха йўли билан полисемияларнинг вужудга келиши ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1995, 3-сон.
5. Алпқулов Т., Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1993, 6-сон.
6. Алиқулов Т., Сўз маъноларини чегаралаш масалаларига доир, «Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», Тўплам, Тошкент, 1995.
7. Бердалиева А., Ўзбек тилида соддалашган қўшма аффикслар «Ўзбек тили ва адабиёти», 1999, 5-сон.
8. Иброҳимова Фарида, Ўзбек тилида аффиксация натижасида кўп маънолилиқнинг юзага келиши, Диплом иши, Тошкент, 1990.

9. И з з а т С у л т о н, Адабиёт назарияси, Тошкент, 1939. Исматуллаев Н., Узбек тилидаги эвфемизм ва уларнинг классификациясига доир, «Узбек тили ва адабиёти», 1964, 1-сон
10. М и р з а е в М., У с м о н о в С., Р а с у л о в Т., Узбек тили, Тошкент, 1966. Нуъмонова Ш., Узбек тилида аффикслар билан ясалган отларнинг семантик классификацияси ҳақида, «Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», Тўплам, Тошкент, 1995
11. Пинхасов Я., Ҳозирги замон ўзбек тили лексикаси, Тошкент, 1960.

